

Дана Куриленко,
КНУ, Київ

ТЕКСТ І КОНТЕКСТ: РЕІНТЕРПРЕТАЦІЯ ВЕРТЕПУ ЯК КУЛЬТУРНОГО КОДУ КОЗАКА МАМАЯ

Та козак душа правдивая,
Сорочки не має,
Та коли не п'є, то воші б'є,
Таки не гуляє.
Гоп, чук! Бувайте здорові!

Козак - душа правдивая, сорочки не має,
Коли не п'є, то воші б'є, а все не гуляє...
Хоч дивись, не дивись, та ба, не визнаєш!
Відкіль я та як звали – нічирк не знаєш!

Постановка проблеми. Вертеп – є візуалізацією барокового універсалізму. Вертеп – це художній продукт народу. У ньому простежується ідея боротьби добра і зла, життя і смерті. Вертеп – це не просто веселе, культуромоделююче видовище або ретрансляція біблійного сюжету, енциклопедія народного життя. У вертепі криється загадка буття, сфери побутування та реалізації магічної інтерпретації часопростору.

Термін “вертеп” походить від старослов'янського слова вертеп, значення якого печера, де, за біблійною легендою, народився Ісус Христос. Точного визначення вертепу не існує, як і часу його появи на теренах України. Кожен дослідник тлумачить цей термін по-своєму. Народний вертеп – це один із видів фольклорного театру, генетично та структурно поліелементний, пов'язаний з системою народної святковості [12, с. 14].

Досліджуючи генетичні витоки вертепної драми, В. Перетц стверджує, що: “Український вертеп глибоко народний і за змістом, і за мовою” [9, с. 152], в порівнянні з яким західноєвропейський “здається безбарвним” [9, с. 159].

Український вертепний театр – самобутнє явище у розвитку нашої театральної культури. Вертеп виник у народі і пройшов певний шлях становлення і розвитку. На кожному етапі свого становлення він відображав суспільно-політичні обставини на Україні, починаючи від того часу та подій, які й викликали його до життя [3, с. 67].

Вертеп є однією з найяскравіших сторінок минулого української культури. Саме тому й зберігається постійний інтерес до цього явища з боку наукової думки. Корені вивчення вертепу сягають XIX ст. – доби романтизму, коли починаються активні етнографічні розвідки (Е.

Ізопольський, М. Маркевич, Г. Галаган, Олена Пчілка, О. Селіванов, М. Чалий). Вони стали підґрунтям для формування нових підходів до народної творчості, в тому числі й до вертепу. У дослідженнях кінця ХІХ – початку ХХ ст. актуалізується спроба вивчати вертеп на основі генетичного підходу (О. Веселовський, П. Морозов, П. Пекарський, В. Перетц, М. Петров, М. Тихонравов, І. Франко, М. Драгоманов, П. Житецький, Є. Марковський, О. Кисіль, М. Возняк).

В епоху глобалізації проблема дослідження феномену вертепу є неабияк актуальною і відкритою для подальших розвідок. Тому **метою даної статті** є дослідження вертепу як культурномодельючого, філософського феномену загалом, так і вивчення генези вертепу з давніх часів і до сьогодення, зокрема, використавши філологічний, історичний та компаративний **методи**.

Актуальність наукового дослідження вмотивована необхідністю трактування явища вертепу як соціально активного феномену відповідно до семантичних домінант та вербалізацією генетичного коду в текстовій матерії твору.

Найдавніша спроба визначення вертепу належить до 80-х років ХVІІІ ст., і зробив її А. Шафонський. У своїй праці, підготовленій 1786 р., він писав: “Дячки приходських церков, особливо в містах і містечках, носять протягом усього тижня того ж свята надвечір по дворах з дерева і паперу зроблений будиночок для зображення Віфлеєму, де ляльками показують подію, що була після різдва Христового, при чому співають різні пісні, які пояснюють цю велику в світі пригоду. Цей будиночок називається вертеп” [20, с. 28]. Вряди-годи, трактування досить поширене, бо в ньому зафіксовані відомості про виконавців, час, зміст, архітектуру вертепу.

На думку фольклориста Йосипа Федаса “Вертеп як факт етнографічної дійсності – це явище фольклору, один із видів фольклорного театру” [13, с. 11–12]. Літературознавець Назар Федорак у рецензії на працю Людмили Сафронової “Старинный украинский театр” зауважує, що “у цій праці чи не вперше в науці обставляється ознаками цілком самостійного, повноцінного та рівноправного в українській традиції театрального жанру” [2, с. 327]. Літературознавець Архiepіскоп Ігор Ісиченко, аналізуючи народну виставу на різдвяні мотиви, зауважував: “Функцією вертепу було не лише ілюстрування євангельських подій, але й впровадження глядачів в атмосферу загальної радості, що охоплює світ з приходом його Спасителя” [5, с. 537].

До історії вивчення вертепу неодноразово звертався у своїх фольклористичних студіях український вчений Іван Франко. Він вперше згадав про нього у статті “Руський театр у Галичині” (“Зоря” №23, 24, 1885 р.), а про час появи – у статті “Наш театр” (“Народ”, 1892 р.): “Народ наш любив театральні вистави ще давно, в ХVІ і ХVІІ віках, в часі першого пориву нашого національного розбудження; се доказують живі ще досі

останки вертепів і велика популярність церковних колядок, що розвивалися під впливом давньої релігійної драми” [17, с. 285]. Значно більше уваги Франко приділив українському вертепу у праці “Русько-український театр” (1894 р.). “Майже рівночасно з містерією страстей Христових, - зазначав дослідник, - дійшов до нас відгук іншої західноєвропейської містерії рождественської. Се був вертеп” [18, с. 300].

Питанням походження українського народного вертепу займався О. Казимиров. “Не до кінця переконливим на сьогодні є заперечення І. Франка Ізопольському, який бачив в Ставищах примірник Вертепа з датою 1591 рік. Пізніші дані, про існування триповерхового Вертепа очевидно, в той час не були відомі Франкові”. У документі датованому 26 грудня 1755 р. підтверджується побутування вертепною драми на Україні в середині XVIII ст. [6, с. 11]. Вчений шукає нові докази про час виникнення вертепу. Він звертається до народної картини “Козак Мамай”. “Нам важливе те, що на найбільш ранньому зображенні Мамає, датованому 5 травня 1642 року, є довгий напис – ніщо інше як цитата із вступної частини відомого монолога запорожця із світської частини вертепною драми. Повний текст монологу майже дослівно наведено в написі на картині з “Мамаєм” середини XVIII ст. Вертеп уже в першій половині XVII ст. побутував на Україні” [6, 7].

Український дослідник Л. Махновець, коментуючи майже дослівну схожість монологу Запорожця із вертепного дійства з написом на картинах, зазначає: “Вертепний запорожець з бандурою – це сценічний варіант образу напівлегендарного козака Мамає, портрети якого в Україні XVII-XVIII ст. зустрічалися сотнями. Підпис під цими портретами і є найчастіше скороченням, іноді з деякими відмінностями, вертепного монолога Запорожця... Ймовірно, що вертеп запозичив цей монолог із якогось поширеного підпису до одного з портретів Мамає” [2, с. 17].

Підтримуючи цю думку, але й водночас, дискутуючи з дослідником, можна припустити протилежне, а саме, що до вертепу ці вірші запозичені з народних вуст, тобто з народної поезії. У кожному разі є дуже важливим той факт, що вірші на картинах у вертепних виставах точно пов’язані з XVIII ст., а можливо й з більш раннім XVII ст. – тобто з періодом так званого козацького бароко [1, с. 248].

Зв’язок написів на “мамаєх” з низовим бароко не викликає сумнівів, бо вони прямо-таки переповнені сатирико-гумористичними настроями та бурлескно-травестійними елементами. За академічним словником: “Бурлеск – вид комічної народної поезії та драматургії, характерною особливістю якого є спеціальна невідповідність поміж темою твору та її мовним втіленням”, а “Травестія” – різновид гумористичної поезії, близької до пародії” [10]. Комізм у пересічному вертепі створюється арсеналом різноманітних засобів, зокрема, широко використовуються оксюмори

(навмисне поєднання контрастних, протилежних понять), гра омонімами та синонімами, інтонаційне переосмислення деяких слів і зворотів [19, с. 25].

Бурлескність більшості “мамаїв” не викликає сумнівів, адже мистецький синтез цієї картини якраз і базується на протиставленні живописного ореолу “Козака Мамає” (в цілому – серйозного, сумного, іноді задумливого) з його словесним жартівливо-сміховим двійником, котрий виникає опісля прочитання написів на сувої полотна.

Образ козака, занесений з України в Білорусію, увійшов до сюжету багатьох варіантів місцевих вертепних дійств, а також народних драм, записаних на Могилівщині, Вітебщині, Мінщині, Берестейщині. Місцева назва вертепів – “батлейка”.

В різновидах білоруської “батлейки” образ козака актуалізується в значно спрощенішому вигляді, ніж в українських фольклорних театральних дійствах та літературі. Фактично в ньому повністю зникає серйозне, трагіко-епічне начало, його місце натомість заступає майже виключно приземлено-комічне. Це й зрозуміло, адже на місцевому (білоруському) ґрунті, який мав свою самотутню історичну хронологію, неминуче відбувались переробки літературних сюжетів тих творів, котрі надходили сюди з інших теренів (у даному випадку – з України).

Незважаючи на те, що образ Козака – героя вертепних дійств та народних вистав – був поширений фактично по всій Білорусі (а також і на Смоленщині), водночас, на цих теренах він абсолютно не знайшов свого втілення в образотворчому мистецтві. Як зазначено вище, народна парсуна “Козак Мамай” була і залишається явищем суто українським, не характерним для білоруської та російської культур.

Логічним у цьому контексті є висновок Миколи Сулими, що “користуючись вертепом, українські письменники ХІХ-ХХ ст. в найбільш несприятливих для нашої культури умовах, порушували важливі проблеми збереження національної ідентичності, боротьби за збереження мови, літератури, народу, держави” [11: 301]. На часі актуальність Вертепу в усвідомленні ідентичності у просторі глобалізації, на перетині загальнолюдських цінностей та національних традицій.

Література

1. Антонович, Д. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Д. Антонович. – Київ: Либідь, 1993. – 592 с.
2. Давній український гумор і сатира / Упоряд., вступ. Ст. та приміт. Л. Махновець. – Київ: Держлітвидав України, 1959. – 493 с.
3. Данченко, В.Б. Український вертеп: Роздуми про виникнення та побутування / В.Б. Данченко // Народна творчість та етнографія. – 1973. – №1.
4. Ільченко, О. Є. Твори в 2-х т. / О. Є. Ільченко. – Київ, 1979. – Т. 1. – 683 с.

5. Ісіченко, Ігор, Архєпископ. Історія української літератури: епоха Бороко (XVII XVIII ст.). Навч. пос. для студентів ВНЗ – Львів: Святогорець, 2011.
6. Казимиров, О.А. Український аматорський театр: (Дожовтневий період) / О.А. Казимиров. – Київ: Мистецтво, 1965. – 133 с.
7. Кисіль, О.Г. Український театр: Дослідження / О.Г. Кисіль. – Київ: Мистецтво, 1968. – 258 с.
8. Левицький, О. Великодні «кукли» / О. Левицький. – «Україна», кн. 1, 1914.
9. Перетц, В.М. Кукольный театр на Руси: (Исторический очерк) / В.М. Перетц // Ежегодник императорских театров. Сезон 1894 – 1895 гг. Приложения. – Спб., 1895. – Кн. 1.
10. Словарь русского языка. – М., 1981. – Т. 1, 4.
11. Сулима, М.М. Українська драматургія XVII XVIII ст. / М.М. Сулима. – Київ: ПЦ «Фоліант»; ВД «Стилос», 2005.
12. Федас, Й.Ю. Український народний вертеп (У дослідженнях XIX – XX ст.) / Й.Ю. Федас. – Київ: Наукова думка 1987.
13. Федас, Й. Ю. Український вертеп: визначення / Й.Ю. Федас. – ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ. Серія мист-во. – 2001. – Вип. 1. – С. 7–13.
14. Федас, Й.Ю. Український народний вертеп (У дослідженнях XIX – XX ст.) / Й.Ю. Федас. – Київ: Наукова думка, 1987.
15. Федорак, Н. На шляху до досягнення поетики українського театру / Н. Федорак. – ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ. Серія мист-во. – 2002. – Вип. 2. – С. 326–328.
16. Франко, І.Я. До історії українського вертепу XVIII в. / І.Я. Франко // Франко, І.Я. Зібр. творів: У 50-ти т. – Київ, 1982. – Т.36.
17. Франко, І.Я. Наш театр / І.Я. Франко // Франко, І.Я. Зібр. творів в 50 т. – 1980. – Т.28. – С. 279–292.
18. Франко, І.Я. Русько-український театр: /Історичні обриси/ / І.Я. Франко – 1981. – Т.29. – С.293–336.
19. Хланта, І.В. Закарпатський вертеп / І.В. Хланта. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 235 с.
20. Шафонский, А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено / А. Шафонский. – Чернигов. – 1786. – Київ, 1851. – XXII. – 697 с.